

VISSZA A METAFIZIKÁHOZ!

SZEPESSY PÉTER

„York napsütése rosszkedvünk telét
Tündöklő nyárrá változtatta át.”

E két sorral kezdődik a világirodalom egyik legragyogóbb drámája. Van egy ember Gloster hercege, aki úgy dönt kívül áll, és beilleszkedik egyszerre. Úgy dönt, hogy gazember lesz. Elevenítsük fel – csak a rend kedvéért – miért is dönt így a herceg, aki egyébként jó családból származik. Királyok, hercegek találhatók a felmenők, testvérek között is. Miért akar mégis gazember lenni? Mert béke van, béke lett. A békében pedig ő nem érvényesül, sőt hátrányos tulajdonságai szembeötlővé válnak. Amikor társai

„fürgé lábakkal szökell(nek)

A hölgy-szobákban léha lantzenére”, akkor ő mit csináljon?

„De én, aki nem játszani születtem,
Sem tetszelgő tükröknek udvarolni,
Kit durván véstek és szerelem fénye nélkül
S riszáló nimfák előtt nem feszíthet,
Kit megfosztottak minden szép aránytól
S a természet becsapott természetemmel,
Ki torzult, félig-kész, s idő előtt
Küldtettem el e lélegző világba,
Bénán s idétlenül, hogy a kutyák
Megugatnak, ha bicegek előttük –
Én ilyen fuvolózó békekorban
Nem is tudok egyébbel szórakozni,
Mint hogy a napon nézem árnyamat
És csúfságomat magam magyarázom:
Én, mivel nem játszatom a szerelmest,
Hogy eltöltsem e csevegő időt –
Úgy döntöttem, hogy gazember leszek
S utálom e kor hiu gyönyörét.”¹

Miféle ember az olyan, aki elhatározza, hogy gazember lesz? Mi ennek a kijelentésnek a következménye? És vajon mi az előzménye? Mi zajlik le egy emberben addig, amíg idáig jut? És hol van az „idáig” és mi van ott? Gloster konstruál magáról egy képet. Ez a kép önmagának, és a külvilágnak is szól. Ez egy alak, de lehetséges, hogy mégis másnak látszik belülről, mint kívülről. Gloster a modern ember archetípusa. Stratégiai döntést hoz önmaga jövőjéről. A szubjektuma és az individuuma elválik egymástól, annak ellenére, hogy ugyanazt valósítják meg. Az individuumot a külvilág, a társadalom választja le a szubjektumról. Az individuum kívül áll a szubjektumhoz képest. A szubjektumtól leválik. A társadalom része lesz, de csak, mint az objektivitás része. Nem feltétlenül, mint a társadalom integráns része.

¹ SHAKESPEARE: III. Richard. Vas István fordítása.

A szubjektum és az individuum kategóriáit kétféleképpen értelmezhetjük, és használhatjuk. Egyfelől, amikor ismeretelméleti fogalomként tételezzük, másfelől, amikor történeti-társadalmi kategóriaként.

Nézzünk vissza a szubjektum életrajzára. Először volt az, amikor a szubjektum úgy döntött, hogy nem tartozik az objektumhoz. Ez persze hasonlatos a születéshez, vagyis csak szenvedő alakban képzelhető el. Szegény szubjektummal megtörtént, hogy elvált. Ebből a válásból azonban – furcsa módon – született valami, mégpedig a metafizika szükségessége. A szubjektum, miután elvált, rájött, hogy gondolkodik, tehát van és felvette az alany nevet! Ez az alany szembeállíthatja magát a valósággal, amely az ő nézőpontjából maga az objektum. Ez az alany képes-e az objektív valóságba beilleszkedni, egyáltalában akar-e? Önmagát nem helyezheti vissza, mert akkor megszűnne szubjektum lenni, újra egyesülne az objektummal. Maga helyett az individuumot küldi az objektív világba. Vagyis önmagát képviselteti a világban, de ő, mint szubjektum még sincs ott. Az, aki ott van ő is, meg nem is. Amennyiben nem ő, akkor kit, vagy mit képvisel az a rész, amely nem ő? Honnan építkezik az individuumnak az a része, amely nem azonos a szubjektummal? Hogyan jellemezhető a szubjektum és az individuum kapcsolata?

Hogyan konstituálódik az individuum? A szubjektum a tőle külön álló világot, az individuummal együtt akarja megismerni. Vagyis meg kell ismernie az objektív valóságot és meg kell ismernie önmagát, hogy eldönthesse az objektív valóságban van-e a helye, vagy együtt vele, de csak mellette, vagy inkább ő legyen az, aki a valóságot befogadja, vagy másképp fogalmazva: magában hordozza? Az alany, aki ott áll önmagában és gondolkodik, felteheti magának a kérdést, hogyan fogok én ezekre a kérdésekre válaszolni. Egyáltalában, honnan tudok én gondolkodni, sőt egyáltalában mi az, hogy gondolkodni?

Papp Zsolt pikáns, de igen találó gondolatát idézve Kantnál: „az ember egy olyan eleve létező ésszerűség, amely képes megszűlni önmagát, anélkül, hogy a tapasztalat valaha is teherbe ejtette volna.”² Van tehát racionális szubjektivitás, amely szemben áll az objektív világgal és, amely minden racionalitása ellenére sem képes ezt a világot a maga valójában megismerni. Az igazi világ tehát számunkra a megismerhetetlen, túl van a szubjektum számára létező jelenség világon, mintegy transzcendens ahhoz képest. A szubjektum számára marad a jelenségek evilágisága, a transzcendentális tudat segítségével megalkotott valóság. Ez a kettősség nem feltétlenül ismeretelméleti relevanciájú, habár tagadhatatlanul az is, hanem megítélésem szerint történeti megosztottság. Az ember, aki szembekerül az objektív valóságban önmaga evilágiságával, de nem tud, vagy nem mer ráismerni magára, mert mindig álruhában van, és mert azt látja, mintha sokszor az álruhás ének egymással is harcban lennének, nem egyformák, nem azonosak egymással, és persze nem azonosak a szubjektummal sem. Vagyis előttünk áll az elidegenedés történeti jelensége. A szubjektum a maga énjét, önmagát sosem tapasztalja meg az objektív világban.

A társadalomban konstituálódik valami a relációk szintjén, amelyet individuumként értelmezhetünk, és amely sajátos és ellentmondásos viszonyban áll a szubjektummal. Tudniillik: nem maradéktalanul azonos vele, de magára ismerhet benne. Ezt az ellentmondást fel lehetne oldani, ha újra egyesülne a szubjektum az objektívvel és nem a cogito, hanem a sum felől próbálnánk meg megérteni az embert. Ez Dilthey, Nietzsche, vagy

² PAPP 1976

Heidegger útja, más-más megoldásokkal – persze.³ A megismerés feltételei az emberben, a transzcendentális tudatban vannak-e és közömbösek a megismerés tartalmával a valósággal szemben, avagy a megismerés előfeltétele a valóságban, nevezetesen a társadalmi-történeti életben adott, és az azt átélő egyén élményeiben konstituálódik? Vagyis ahány ember, annyi valóság? Sőt ehhez még hozzátehetjük, hogy ahány élethelyzet az individuum számára, annyi valóság?

Realizálható-e az ember társadalmi relációk hiányában? Van-e értelme beszélni individuumról társadalmi-történeti valóság nélkül? Vagy, hogy visszatérjünk a világosabb beszédmódra, lehet valaki gazember anélkül, hogy ne legyen gazemberség, mint olyan, az ében, és a világban? Ez a két gazemberség pedig nem biztos, hogy ugyanolyan, nem biztos, hogy egy töről fakad!

A fogalmi egyértelműség érdekében még egyszer szükségesnek látszik a szubjektum kategóriájára visszatérni. A szubjektum, ahogyan mi értelmezzük, az empiria számára csak részlegesen hozzáférhető. Ez a korlátozottság pedig nem összeegyeztethető a kanti szubjektum fogalommal sem, illetve abból nem vezethető le egyértelműen. Ennek nem az az oka hogy felülbíráljuk Kantot, (távol álljon tőlünk!) hanem, hogy a szociológia számára relevánsabb szubjektum-fogalom kialakítására tegyünk kísérletet. Vagyis az alany nem áll egy transzcendentális és egy empirikus részből, és ez az empirikus lenne a szubjektum, ami (ill. aki) többek között a szociológia számára is hozzáférhető.⁴ A mi számunkra eltolódik az elválasztó határ. Empirikusan az individuum ismerhető meg, és részben, és csak közvetve – az individuumon keresztül – a szubjektum egy része. A szubjektumnak azonban maradnak titkai, a külső megfigyelő előtt, és ez a titkos rész sem azonos a transzcendentális egóval. Az énnel nem azt a részét keressük, amely mintegy szemben áll az empirikus individuummal, annak előfeltételét jelentve, hanem inkább azt, amely mögötte áll, és az individuum empirikusan tapasztalható, és értelmezhető cselekvéseit kognitíve egységesként értelmezhetővé teszi, mások számára. Ez az értelem, illetve az értelmezés azonban nem feltétlenül kell, hogy egybeessen, azonos legyen. Felmerül a kérdés: hova helyezzük az értelem „otthonát”? Az individuumnak megélt sorsa van. Története, melyet lehet elemezni, értelmezni, elbeszélni. A szubjektumnak állapota van, amit önmaga „tudhat” Az individuum sorsa, története két felől értelmezhető. Az individuumok, az interindividualitás, vagyis a társadalom felől, és a szubjektum felől. Az individuum felőli értelmezés a társadalmilag konstituált értelmet használja. De, vajon ugyanezt az értelmet használja-e a szubjektum, amikor önmaga individualitását értelmezi? Vagyis térjünk vissza a korábban feltett, és nyitva hagyott kérdéshez, miszerint egy töről fakad-e a két gazemberség? Az egyik, amelyet a társadalom működése hoz létre, és lát el jelentéssel, és egy másik, amelyet „van”, és a szubjektumban lakozik, és se nem „jó” se nem „rossz” Amikor a szubjektum önmagát „tapasztalja”, módjában áll-e megítélni erkölcsileg azt, amit önmagának lát?⁵

Azt a belső titkot, amit sosem ismerhetünk meg, legfőljebb sejtethetünk, közvetve, miért is kéne megismerni? Az ember önmagát csak társadalmilag élheti át, ill. meg. Mi lehet az, amit ezen a szférán kívül még tudni kéne a másiktól? Ugyanezt tudhatjuk, amit önmagunkról is tudunk? A szubjektum önmaga számára nem része a világnak, de mások

³ ERDÉLYI 1974

⁴ KANT 2004

⁵ FRANK 1998

számára része a világnak, de csak az individuumon keresztül. Az individuumok társadalmilag konstituált értelem és jelentés-konstrukciókkal képesek egymással interakcióba lépni és kommunikálni. De van-e út szubjektumtól szubjektumig?

Mennyire jött Gloster belső „énjéből” ez a választás, és/vagy mennyire irányította a sors döntését.

Társadalomtörténetileg azt kell látnunk, nem kellett mindig és sűrűn választania. Volt idő, amikor az ember beleszületett egy „életbe” Nemcsak egy társadalmi csoportba, közösségbe, hanem egy sorsba is, egyúttal. Ebben az időben a nagy döntések, váltások kivételek voltak. Voltak, és akkor a kor kikényszerítette a döntést, gondoljunk pl: a protestantizmus, reformáció korára, vagy más hasonló de mégis csak kivételes időkre. A mi modern időnk úgy kivétel, ahogy van. Itt és most, kb. száz éve mindenkinek választania és döntenie kell. És nem csak arról, hogy odatartozik-e valamihez vagy sem, beilleszkedik-e vagy sem, hanem arról is, hogy mihez tartozik, és mihez nem. Arról is döntenie kell, hogy miről akar döntenie. A társadalom kényszerítő átalakulása a személy számára is újabb és újabb kényszerhelyzeteket szül. Döntenie kell, mivé tegye önmagát, hogyan milyen feltételekkel sikerül beváltania a váltót, amit induláskor kapott.

Mit határozott el Gloster? Beilleszkedik a világba gazemberként? Kívül áll a világból gazemberként? Vagy önnön gazemberségét valósítja meg, melynek segítségével egyszerre lesz kint és bent? Rendelkezésre bocsátja individuumára számára a gazemberséget, mint eszközt!

Miből gondolja, gondolhatja Gloster, hogy az az „én” amilyen Ő az olyan amilyen? Vagyis, hogy nem játszani született stb. Az az én, aki leírja magát olyannak ahogyan leírja, miért gondolja, hogy nem tartozik azok közé, akik hölgyszobákban léha lantzenére mulatják az időt? Azok mondták neki? Vagy ő magától gondolja úgy, hogy ők ezt gondolják? Vagy ő maga függetlenül mindentől úgy döntött nem akar hozzájuk tartozni, mert önmagát ismerve és önmagára ismerve másik csapatba a gazemberek csapatába akar tartozni? Ez a négy-öt kérdés valójában csak egy! Az értelmezés szempontjai társadalmi eredetűek-e, vagy a tudatból keletkeznek?

Miből gondolhatja Gloster, hogy Ő olyan, amilyen? A tanult szociológus tudja a választ: interiorizálta az általános másikat, felépítette énjét, megtanulta a másik, az ő szemével látni önmagát, vagyis szubjektuma részévé gondolkodásának eszközévé tette az ő nézőpontját, képes individuumként látni, és értelmezni önmagát.⁶ (Szeretném megjegyezni, hogy individuumként a szubjektum társadalmi létmódját értem.) Kérdés miért akarjon Gloster azok közé tartozni akik őt torzulnak, bénának, stb., tartják?

Lehetséges azonban, hogy önképe a tudatból ered. Az öntudatból, pontosabban az éntudatból, és akkor visszatérünk a szubjektumhoz. Tegyük fel Gloster magától gondolja azt, hogy ő olyan, vagyis nem olyan, mint a többiek. Feltesszük, mert ellenőrizni nem tudjuk. A tudat belső folyamatait, relációit külső perspektívából ellenőrizhetetlenek. A külső megfigyelő közvetett úton jut hozzá az információhoz, és a megfigyelő kritériumai az „Ő” kritériumai, nem a gondolkodó tudaté! Mert juthatunk tudáshoz a másik tudat önmagára vonatkozó tudásáról, és annak módjáról, és annak módjáról, mert a tudás cáfalható kéne, hogy legyen, de nem tudjuk cáfolni, mert nem tudunk azonosítható folyamatokat megragadni. Az önmagáról való tudás, az, amikor ez a tudás és a tudás tárgya egybeesik. Nem lehet megkülönböztetni

⁶ MEAD 1973

a gondolatfolyamatot és a gondolat tárgyát.

Tisztáznunk kell, a szubjektum, és az individuum fogalmait, és egymáshoz való viszonyát, mivel a későbbiekben nem ismeretelméleti, hanem elsősorban történeti-társadalmi kategóriaként használjuk.

Mit „tudhat” ilyenformán önmagáról a tudat? Azon kívül persze, hogy önmagát tudja. Tudhatja-e a gazemberséget, mint olyat? Ebben az esetben a tudás egy tényállásra vonatkozna, miszerint én ilyen és ilyen vagyok. Jelen esetben gazember. Ez propozicionális tudás. Ez a propozicionális tudás kommunikálható. Legalábbis akkor, ha összhangba hozható az „én” perspektívája, az „ő” perspektívájával. Az önmagáról való propozicionális tudás hozzárendelhető az „ő” tudásához abban az esetben, ha a gazemberség társadalmilag konstituált. Ez a társadalmilag konstituált gazemberség leírható. A gazemberség ilyen és ilyen, és aki cselekvéseit tekintve megfeleltethető a kritériumoknak, az gazember. Ez azonban az evilágiság jelensége. De mi a gazemberség lényege, nem a fenomenológiai lényege, hanem a lényegi világ gazembersége? Annak a világnak a gazembersége, amit a maga valójában, másban, sosem fogunk megismerni.

Gloster zseniális. Rájön, a világ azt látja, azt láthatja, és értelmezheti, ami belőle, mint individuum megjelenik. A benne megbúvó, de számára evidensen létező gazemberség, a külvilág számára nem látható, nem hozzáférhető. Az objektív világban, az a gazemberség észlelhető, amit ő, mármint Gloster előkészít, és „előad” mások számára. Amennyiben a világ azt látja, hogy azonos individuumával, vagyis azzal, amit a világ is lát, nem veszélyes. Ismerhető, kiszámítható. Nincs tőle mit félni! Azonos önmagával. Ez az a pont, ahol önmagát csapja be a világ. Tudniillik nem önmagával azonos, hanem azzal a képel, amit mások róla, mint önazonosat konstruáltak. Gloster ezt a mások által megrajzolt arcot, mint álarcot veszi magára. És hol van az a pont ahol Gloster csapja be önmagát?

Hegel A szellem fenomenológiája című könyvében értekezik az „úr” a „szolga”, és a „szabad” viszonyáról.

„Ebben a tapasztalatban úgy érzi az öntudat, hogy neki az élet olyan lényeges, mint a tiszta öntudat. A közvetlen öntudatban az egyszerű én a közvetlen tárgy, amely azonban számunkra vagy magánvalósága szerint az abszolút közvetítés és amelynek lényeges mozzanata a fennálló önállóság. Amaz egyszerű egység felbomlása az első tapasztalat eredménye; általa tiszta öntudat és olyan tudat van tételezve, amely nem tisztán magáértvalósága szerint van, hanem egy más számára, azaz mint léttel bíró tudat vagy tudat a dologság alakjában. Mind a két mozzanat lényeges; – mivel először is nem-azonosak és ellentétesek és egységükre irányuló reflexiójuk még nem adódott, azért a tudat két ellentétes alakjaként vannak. Az egyik az önálló tudat, amelynek lényege a magáértvaló-lét, a másik az önállótlan tudat, amelynek lényege az élet vagy a más számára való lét; amaz az úr, emez a szolga.”⁷

Az úr és a szolga kategóriája nem azonosítható egyértelműn és maradéktalanul szociológiai kategóriákkal. Nem feltétlenül az alá-fölé rendeltség állapotáról van szó, hanem a tudat struktúráiról! Az „úrság” tudata, amely azért létezik, mert a szolga is létezik. Csak úgy létezik, ha a szolga is létezik saját tudatában. A szolga pedig csak úgy létezik, ha van valaki, akiért létezik. A szolga világa a másik világa, csak akkor létezik, ha van kinek szolgálni, ha van, akinek tudatában az úrság tudatának meglétét igazolhatja. Vagyis egy

⁷ HEGEL 1979

másik tudatban realizálódik, külsővé válik. Ez a külsővé válás a szolgaság eredete, és egyben feltétele. Az úr azonban feltételezi a szolgát, vagyis nem szabad. Nem kizárólag önmaga.

A beilleszkedés a megfelelés vágya. A dolgok felől érkező elvárásokhoz való alkalmazkodás. Vagy szolgálai, vagy „úri” módon, de nem szabad módon. Gloster úr akar lenni, vagy szabad? Szabad akar lenni, de úrrá teszi magát! E tévedésnek, félreértés az oka. Gloster tudja a maga gazemberségét saját szubjektumában, és feltételezheti másokban is, de nem tudhatja! Tudhatja viszont, és tudja is, a társadalomban az individuumok számára előírt világ szabályait, viszonyrendszerit. Ezekhez alkalmazkodik. Ebben a struktúrában akar szabad lenni. De ebben a világban csak akkor tehet azt, amit akar, ha „Úr” Ha mindenki más felett úr. De ha úr a jelenség-világban, a társadalomban, nem lehet szabad szubjektumában. Gloster mégis erre tett kísérletet. Vagy a világot nem ismerte jól vagy önmagát.

Az individuum illeszkedésre ítéltetett, de mivel társadalmilag konstituált ez nem jelent minden esetben a szubjektummal való harmonikus illeszkedést! Sőt, mivel a modernitás egyre több „individuumot gyárt” a szubjektum és az individuum illeszkedése szinte fogalmilag kizárt! Az individuum többféle megjelenési alakja, az egymáshoz való hasonlóság, megteremtése, illetve megőrzése, komoly feladatot ró az individuumra. Nem is képes ezt ellátni. Szétesik, önmagától, megjelenési alakjainak bizonyos formáitól elidegenedik. Az önazonosság végső biztosító, és szinte egyetlen feltétele a szubjektummal való kapcsolata. A szubjektum, amely metafizikailag áll vele, mármint az individuummal, szemben. Mégis, ez az állapot ad lehetőséget arra, hogy összefogja a széteső, szétbomló, a társadalom által is kényszerítő módon széteső individuumot. A szubjektumnak empirikusan és nem intencionálisan kell látnia, észlelnie az individuumot, saját individuumát. Az individuum pedig a társadalomban az interindividualitás segítségével képes működni. Mivel az individuum alapjában társadalmilag konstituált, az interindividualitás végeredményben a társadalmat, mint olyat legitimálja, folyamatos működése során. Az individuumok azért képesek együttműködni, és egymás szándékait megérteni, mert azok tulajdonképpen nem az ő szándékaik, és elvárásaik, hanem a társadalomé. A társadalom reprezentálódik bennük, típusokat, szabványosított eljárás módokat, gondolkodásformákat aktivizálnak társadalmi cselekvéseik során, amelyek természetes módon illeszkednek egymáshoz, mivel egy helyről a társadalomból származnak.

A kívülállás egyrészt magától értetődő, mivel a szubjektum „nem áll benne” az individuumban teljes azonossággal. Kívül áll tőle. Az individuummal az a helyzet, hogy az egy konstrukció, és mint ilyen több is lehet belőle. Az individuum alapstruktúrája társadalmilag konstituált. A szubjektum akkor tudja alakítani azt a képet, amelyet mások is láthatnak az individuumról, ha ő maga is képes, másokhoz hasonlóan „kívülről látni” saját magát, egészen pontosan individuumát.

Mit jelentsen ezek után az interszubjektivitás? Hogyan értelmezhető? A szubjektum az individuumon keresztül képes csak a társadalmi valóságot, illetve más szubjektumokat észlelni? Tekintsünk el egy pillanatra Glostertől és az ő gazemberségétől, és képzeljük magunk elé az alanyt, aki valamilyennek ismeri magát és valamilyennek ismeri a jelenségvilágot. Vagyis tételezzük föl, hogy e kettőt össze tudja vetni. Össze tudja vetni egy szabály szerint. A szabálykövető összevető eljárást racionálisnak tekinthetjük. Racionálisan leírhatjuk, és minden valószínűség szerint a nyelvből ered. Vagyis Habermas szavával élve

procedurális racionalitás, és nem materiális racionalitás.⁸ Az összevetés eredményének érvényessége az eljárás racionalitásán múlik, és nem feltétlenül az összevetés tárgyának megfelelésén. Ez az eljárási racionalitás azonban nem biztosítja, és bizonyítja a tartalmak esetleges sokféleségének előzetes egységét. Vagyis nem tesz különbséget lényeg és jelenlét között. Nem tesz különbséget szubjektum és individuum között. Máshol születik az individuum, és máshol a szubjektum. Az individuum az evilági jelenség valósága, a szubjektum számára nem a lényegi világ valósága. A szubjektum önmaga számára az öntudattal adott. Ez a bent világa. A „bent”-tel szemben van a kint világa, az individuum léte. Ez az individuum képes adott esetben valamihez tartozni. A szubjektum számára ez valami objektív lesz. És ebben az objektív világban az individuum tevékenykedik. Beilleszkedik, vagy kívül marad. Feloldódik az individuális én a társadalmi „mi”-ben. Nincs eredendő sorsa, amit megél, hanem alkalmazkodás van, ami túlél. Az individuum keresi a maga létének értelmét, de nem találhat rá, mert nem ismeri, nem fog ráismerni, akkor sem, ha találkozik vele.

A szubjektum Önmagát lényegi módon tudja. A tudás tárgya megegyezik tartalmával. Vagyis a szubjektum hordozza az individuum metafizikai lényegét, és tulajdonképpen erkölcsi kategóriákat tartalmaz. Nem a jó és a rossz kategóriákat, hanem olyan kategóriákat, amelyek megítélhetők az erkölcsi értelemben vett jó és a rossz szempontjából. A megítélés szempontjai, azonban kívül születnek. Az objektív világban. A pontosság végett fogalmazzunk úgy, hogy ott is. A szubjektumban meglévő kategóriák összevethetetlenek más szubjektumok kategóriáival, közvetlenül. Csakis az individuumon, vagyis a társadalmiságon keresztül. Amennyiben önmagára ismerne az objektív jelenségvilágban tevékenykedő individuumban képes lenne beváltani a váltót, amit induláskor kapott. Abban a világban, a mi világunkban, ahol a beilleszkedés ill. a kívülmaradás választását, a túlélés kényszere diktálja, a szubjektum metafizikai előfeltételezettsége nélkül kizárt a siker reményében a döntés. A szubjektumban lakozhat, ill. bújhat meg az „öntudatos” öntudat. Ennek az öntudatnak van némi esélye arra, hogy a világ strukturált kényszereit enyhítse, optimális esetben kivédje, hogy az individuumot megvédje a tömegemberré válás kényszerétől, sorsától.

BIBLIOGRÁFIA

ERDÉLYI 1974

ERDÉLYI Ágnes: Bevezető. In: DILTHEY, Wilhelm: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Budapest, Gondolat, 1974.

FRANK 1998

FRANK, Manfred: Szubjektivitás és interszubjektivitás. In: *Magyar Filozófiai Szemle*, 1998, 4-6 (419-445)

HABERMAS 1994

HABERMAS, Jürgen: *Válogatott tanulmányok*. Budapest. Atlantisz. 1994.

⁸ HABERMAS 1994

HEGEL 1979

HEGEL, Georg, W. F.: *A szellem fenomenológiája*. Budapest. Akadémiai. 1979.

KANT 2004

KANT, Immanuel: *A tiszta ész kritikája*. Budapest, Atlantisz, 2004.

MEAD 1973

MEAD, George, H: *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest, Gondolat, 1973.

PAPP 1976

PAPP Zsolt: A tudásszociológia korhoz kötöttsége – gondolatok egy Mannheim-képhez. In: *Válogatás R. K. Merton tudásszociológiai és tudományszociológiai írásaiból*. Szociológiai füzetek 12. 7-46. 1976.